

УДК 338.432 (477.51)

А.В. Тарасенко, аспірант

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Досліджено сучасний стан та особливості діяльності підприємств сільського господарства в Чернігівській області, проаналізовано основні проблемні питання виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції, визначено основні тенденції, що сприяють соціально-економічному розвитку сільського господарства Чернігівської області.

Ключові слова: сільське господарство, рослинництво, тваринництво, сільськогосподарська продукція, агропромисловий комплекс регіону, сільськогосподарські підприємства, особисті селянські господарства.

Исследовано нынешнее состояние и особенности деятельности предприятий сельского хозяйства в Черниговской области, проанализированы основные проблемные вопросы производства и реализации сельскохозяйственной продукции, определены основные тенденции, способствующие социально-экономическому развитию сельского хозяйства Черниговской области.

Ключевые слова: сельское хозяйство, растениеводство, животноводство, сельскохозяйственная продукция, агропромышленный комплекс региона, сельскохозяйственные предприятия, личные крестьянские хозяйства.

The article focuses on the analysis of the modern state and features of activity of the agricultural enterprises in Chernihiv region, the basic difficulties of production and sales of agricultural products, basic tendencies which provide the social and economic development of agriculture Chernihiv region.

Key words: agriculture, crop, livestock, agricultural products, agricultural region, farms, private farms.

Постановка проблеми. Практика аграрних реформ в Україні довела необхідність докорінної перебудови всієї системи економічних відносин, яка охоплює одночасно виробництво, розподіл, обіг і споживання сільськогосподарської продукції. Ефективне використання приватної власності неможливе без формування дієвого аграрного ринку. Для цього необхідна розбудова системи ринкових інституцій, які б виконували адекватні функції на ринку, зокрема забезпечували відповідне його насичення, просування продукції, збалансування попиту та пропозиції тощо.

Цим процесам на сьогодні бракує системності та послідовності. Це пов'язано зокрема, із відсутністю достатніх методологічних та організаційно-економічних засад формування інфраструктурних інституцій, розробка яких є нагальною потребою ринкової трансформації сільського господарства України.

Аналіз досліджень та публікацій. Більшість сучасних наукових розробок теоретичного і практичного характеру, що стосується розвитку аграрного ринку та формування його інфраструктури, містять у собі загальні методологічні положення про окремі складові та механізми аграрного ринку, дослідження кількісних характеристик підкомплексів аграрного ринку та прогнозування їх кон'юнктури, обґрунтування політики щодо розвитку аграрного ринку на загальнодержавному рівні, але вони майже не стосуються регіональних аспектів розвитку аграрного ринку та його інфраструктури. До числа наукових досліджень, в яких висвітлюються питання розвитку та формування товарних, у тому числі й аграрних ринків, можна віднести наукові праці таких зарубіжних та вітчизняних учених, як М. Бесєдіна, П. Березівський, В. Бойко, П. Гайдуцький, В. Гончаренко, М. Дем'яненко, В. Зіновчук, В. Зимовець, Р. Йохімсен, Л. Климюк, Ю. Коваленко, М. Кропивко, О. Крисальний, М. Лобанов, І. Лукінов, М. Малік, О. Могильний, Л. Молдаван, П. Саблук, А. Стельмащук, Г. Черевко, О. Шпичак, В. Юрчишин та інші.

Досить обґрунтовані дослідження з питань формування механізмів аграрного ринку та трансформації діючої системи аграрного ринку в більш сучасну цивілізовану модель, яка враховує тенденції глобалізації ринків та розвиток світового сільського господарства, містяться в наукових працях О.Г. Білоруса, Б.В. Губського, М.Г. Делягіна, С.І. Соколенко, В.О. Точиліна та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак на сьогодні чимало аспектів проблеми становлення ринкової інфраструктури залишаються не-

розв'язаними і потребують подальшого дослідження. По-перше, чітко не визначено склад інфраструктури, її функції та оптимальні параметри; по-друге, існуючі розробки недостатньо враховують особливості інфраструктури на регіональному рівні та методи повного забезпечення її ефективного функціонування на різних організаційних рівнях; по-третє, невизначеними залишаються способи досягнення системної роботи інституцій ринку агропромислової продукції та ін. Ці питання, як і деякі інші, потребують поглиблених наукових досліджень та наукового обґрунтування шляхів їх вирішення.

Мета статті. Головною метою цієї статті є аналіз особливостей розвитку сільського господарства в Чернігівській області, виявлення основних тенденцій, що сприяють соціально-економічному розвитку сільського господарства, актуалізація основних проблемних питань виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції.

Виклад основного матеріалу. Сільське господарство – галузь народного господарства, направлена на забезпечення населення продовольством і отримання сировини для багатьох галузей промисловості. Галузь є однією з найважливіших, представлена практично у всіх країнах.

Чернігівська область є однією з провідних областей України, яка спеціалізується на виробництві продуктів харчування. Коротка характеристика економіки регіону наведена в таблиці 1.

Таблиця 1

Основні показники розвитку економіки Чернігівської області (млн грн)

Показники	Роки				2011 рік у % до 2008 року
	2008	2009	2010	2011	
Обсяг реалізації промислової продукції	13774,7	10157,7	11620,4	13165,4	95,6
Обсяг реалізації сільськогосподарської продукції	7628,5	7520,1	6510,5	8455,2	110,8
Обсяг роздрібної торгівлі	8247,0	8687,6	10040,6	12702,0	154,0
Інвестиції в сільське господарство	558,2	286,0	373,6	665,9	119,3
Співвідношення обсягу промислової до сільськогосподарської продукції	1,8	1,4	1,8	1,6	X

За даними комітету статистики в Чернігівській області, соціально-економічне положення регіону за проаналізований період характеризується стійким зростанням сільськогосподарської продукції, а саме на 10,8 % в порівнянні з 2008 роком, а розвиток промисловості хоча і демонструє стійкий розвиток протягом 2009-2011 років, але на кінець 2011 рік на 4,4 % нижчий від рівня докризового 2008 року. Хоча через диспаритет цін обсяги реалізації промислової продукції в 1,6 разу випереджає обсяг реалізації сільськогосподарської.

Інвестиції в сільське господарство за останній рік збільшився на 78 %, а в порівнянні з 2008 роком на 19,3 % і станом на 1 січня 2012 року становить 665,9 млн грн.

Природні та економічні умови Чернігівського регіону в цілому сприятливі для ведення підприємницької діяльності в аграрному секторі. Регіон має значні земельні ресурси, придатні для ведення сільського господарства.

За даними Головного управління Держкомзему, в Чернігівській області за проаналізований період (2008-2011 роки) відбулося скорочення загальної площі сільськогосподарських угідь і скорочення площі земель, що належать сільськогосподарським підприємствам. Це пов'язано з тим, що триває процес відділення пайовиків для самостійного ведення підприємницької діяльності. На частку сільськогосподарських підприємств припадає 2069 тис. га сільськогосподарських угідь, що становить 64,9 % їх загального обсягу. В свою чергу, в структурі сільськогосподарських угідь сільськогосподарських підприємств на частку ріллі припадає 68,2 %, кормові угіддя займають 28,6 %. Сільськогосподарські виробники скорочують посіви кормових і технологічних культур, відводячи максимальні земельні площі під вирощування зернових культур.

Представники малого бізнесу – фермерські господарства станом на 1 січня 2012 року мають 78 701 га сільськогосподарських угідь, що становить лише 3,8 % у загальній площі землекористування. Середній розмір земельної ділянки становить 163,6 га. Основну частку сільськогосподарських угідь фермерських господарств займає рілля – 94,2 %.

Особисті селянські господарства мають 179 948 га сільськогосподарських угідь або 8,7 % від їх загальної площі. Середній розмір земельної ділянки становить 1,07 га.

Таким чином, аграрний сектор Чернігівської області на сучасному етапі представлений сільськогосподарськими підприємствами (947 шт), фермерськими господарствами (481 шт) та особистими селянськими господарствами (168 014 сімей).

Перерозподіл сільськогосподарських угідь за формами власності та категоріями господарств є однією з причин змін у структурі виробництва аграрного сектору регіону.

Домінуюча роль у структурі виробництва продукції сільського господарства належить особистим селянськими господарствами, частка яких у 2011 році становила 45,5 % (рис. 1).

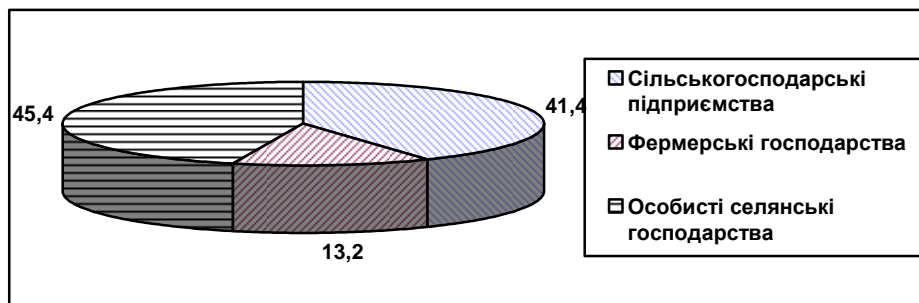

Рис. 1. Структура виробництва продукції сільського господарства за категоріями господарств у 2011 році

Однією з основних складових виробничого потенціалу агробізнесу виступають трудові ресурси. За останні 5 років чисельність працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, скоротилася на 6352 осіб або 19,5 %. Це пов'язано в основному з процесом банкрутства сільськогосподарських підприємств та збільшенням кількості фінансово нестійких підприємств.

Найважливішим елементом виробничого потенціалу підприємницьких формувань АПК є основні засоби. Від їх наявності, фізичного стану та рівня використання залежить успіх підприємницької діяльності. За аналізований період відбулося скорочення активної частини основних виробничих фондів сільськогосподарських підприємств. У тому числі, зернозбиральних комбайнів на 30,2 % або на 588 штук, тракторів – на 26,1 % або на 2120 штук. У результаті, в 2011 році кількість тракторів у розрахунок на 1000 га ріллі зменшилось у порівнянні з 2008 роком на 16,2 %, зернозбиральних комбайнів – на 20,8 %.

Скорочення кількості тракторів у свою чергу призвело до збільшення на 19,3 % навантаження на 1 трактор, що становило в 2011 році 345 га.

Недостатній технічний рівень оснащення підприємців агробізнесу регіону призводить до підвищення ступеня зношеності фондів. Зростання зношеності в свою чергу призводить до зниження фондівдачі, зростання трудомісткості і затрат на виробництво продукції.

У 2011 році на 28,6 % скоротилася енергетична потужність сільськогосподарських підприємств (на 100 га посівної площі) з 329 тис. к. с. у 2008 році до 235 тис. к. с.

Такий стан матеріально-технічної бази підприємницьких формувань аграрного сектору пояснюється диспаритетом цін на сільськогосподарську продукцію та продукцію, що випускається промисловими підприємствами, і в результаті – браком фінансових коштів для придбання нових машин і устаткування.

Важливим фактором виробництва є капітал. Капітал як економічна категорія представляє, перш за все, певну суму матеріальних і грошових коштів, необхідних для забезпечення безперебійного процесу виробництва. Разом з тим, капітал невіддільний від тих суспільних відносин, у межах яких здійснюється ця діяльність, і, більш того, він є стрижнем ринкової системи.

Обсяги інвестиційних вливань в АПК в 2011 році становили 23,8 % від загального обсягу інвестицій у Чернігівській області. Сезонність сільськогосподарського виробництва і пов'язаний з цим характер формування витрат і запасів обумовлює необхідність надання агробізнесу позикових коштів.

За досліджуваний період частка кредитних коштів комерційних банків суттєво збільшилася. Для підприємств АПК кредитна система на сучасному етапі повинна включати пільгове кредитування підприємницьких формувань, що передбачає збільшення частки довгострокових кредитів, зниження відсоткових ставок, розвиток заставних операцій, розвиток іпотечного кредиту. Залучення інвестиційних ресурсів в аграрне виробництва є важливою умовою його розвитку.

Враховуючи специфіку підприємництва в аграрній сфері, необхідна державна підтримка для залучення інвестицій в АПК. Вона повинна виражатися у створенні законодавчих механізмів, які регулюють відносини між суб'єктами підприємницької діяльності, розробленні механізмів страхування інвестицій, у створенні системи пільг, яка б забезпечувала привабливість інвестицій в агробізнес.

Незважаючи на ослаблення виробничого потенціалу підприємницьких організацій аграрного сектору, за досліджуваний період у краї спостерігається зростання виробництва сільськогосподарської продукції.

На підставі проведених досліджень можна зробити висновок, що найбільше зростання виробництва спостерігається по галузі рослинництва (рис. 2).

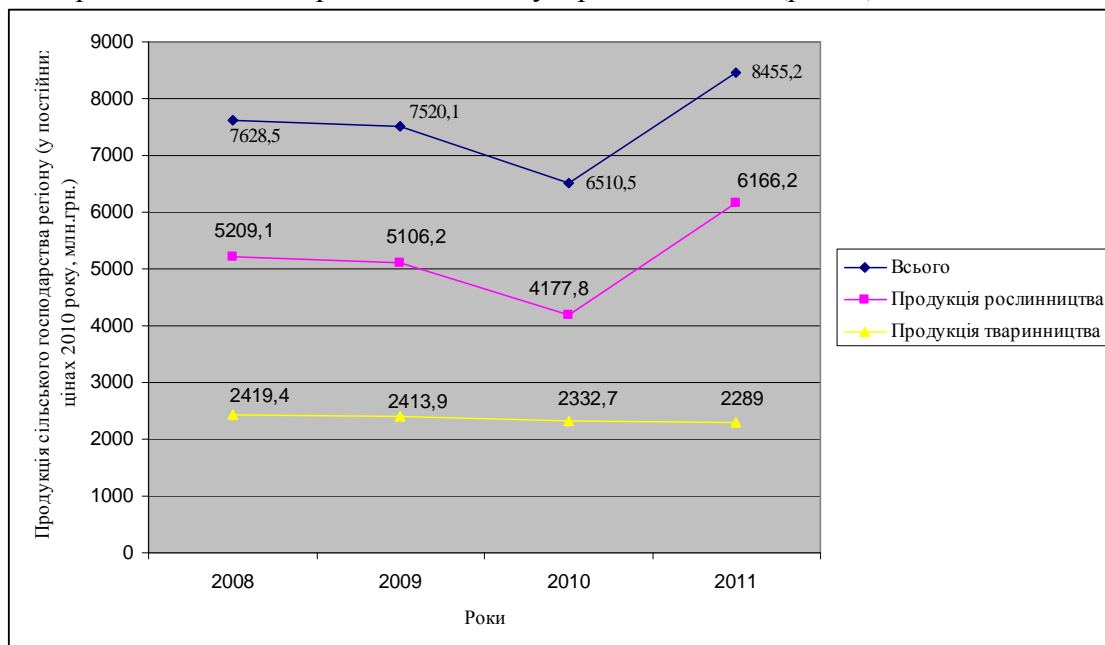

Рис. 2. Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції

Це пов'язано з тим, що в період реформ підприємницькі формування АПК, намагаючись вижити, переходять до виробництва високорентабельної продукції, а конкретно – кукурудза на зерно. Її частка в структурі виробництва зерна у 2011 році становила 66,5 %.

Сільськогосподарські товаровиробники, прагнучи отримати високий прибуток, часто порушують структуру виробництва в сільському господарстві в цілому. В результаті виникають міжгалузеві та внутрішньогалузеві диспропорції (виробництво одних видів продукції: зерно, кукурудза; брак інших, більш трудомістких і менш рентабельних: овочі, тваринницька продукція). Перевиробництво зернових культур в умовах нерозвиненості інфраструктурного агропродовольчого комплексу ринку значно посилює проблему збуту сільськогосподарської продукції, особливо в урожайні роки.

У результаті аналізу було виявлено, що питома вага тваринницької продукції в структурі валової продукції сільськогосподарських підприємств регіону в 2008 році становила 31,7 %, а в 2011 році – 27,1 %.

Поголів'я всіх видів худоби в регіоні за 2011 рік скоротилося (табл. 2).

Таблиця 2

Поголів'я худоби та птиці в господарствах регіону

Види поголів'я худоби та птиці	Господарства всіх категорій			Господарства населення		
	Роки			Роки		
	2009	2010	2011	2009	2010	2011
Велика рогата худоба,	257,5	242,8	238,8	100,6	93,1	89,1
у т. ч. корови	147,5	140,6	136	88,8	82,8	78,3
Свині	245,4	244,6	206,6	130,7	134	127,2
Вівці та кози	33,7	32,5	34,8	30	28,7	30,6
Птиця всіх видів	3737,9	3561,9	3691,3	3082,1	3049,6	3141,4

На частку сільськогосподарських підприємств у 2011 році припадає 62,7 % поголів'я великої рогатої худоби; 38,4 % свиней; 12,1 % овець і кіз; 14,9 % поголів'я птиці. Збільшення поголів'я птиці пов'язано зі зростанням інвестицій у цю галузь: м'ясо птиці є більш дешевим, його збут забезпечується високим споживчим попитом, але незважаючи на це, галузь тваринництва в цілому продовжує залишатися збитковою і, отже, негативно впливає на кінцеві фінансові результати діяльності сільськогосподарських підприємств.

Аналіз проведених досліджень показав, що за період з 2008 по 2011 рр. рентабельність підприємницької діяльності в АПК збільшилась з 9,9 % до 14,6 %, хоча в 2010 році спостерігається значне зниження фінансово-господарської діяльності підприємств АПК регіону, а саме зниження на 136,8 млн грн прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції, що в свою чергу призвело до скорочення рентабельності продукції на 7,4 % і становило 2,8 %. Також спостерігається позитивна тенденція щорічного збільшення рівня рентабельності продукції тваринництва, реалізації якої в 2011 році стала прибутковою (табл. 3).

Таблиця 3

Основні показники фінансово-господарської діяльності підприємств АПК Чернігівської області

Показники	Роки			
	2008	2009	2010	2011
Прибуток (збиток) від реалізації сільськогосподарської продукції, млн грн	132,8	201,8	65,0	445,2
Рівень рентабельності сільськогосподарської продукції, %	9,9	10,2	2,8	14,6
Рівень рентабельності продукції рослинництва, %	20,5	18,2	7,1	21,2
Рівень рентабельності продукції тваринництва, %	-6,6	-8,9	-6,0	0,2

Проведені дослідження показують, що нині найбільш привабливою є продукція, що забезпечує приріст прибутку не в результаті приросту товарної продукції, а за рахунок введення підвищених закупівельних цін. Необхідна інша мотивація, реально діюча в розвинених країнах, де виробник орієнтується не тільки на прибуток, але і на зростання товарної продукції та розширення асортименту. Держава повинна стимулювати таке спрямування.

У нових умовах господарювання розвиток ринку сільськогосподарської продукції та продовольства залежить не тільки від підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, удосконалення системи державної підтримки, а й ще більшою мірою від добробуту населення (рис. 3).

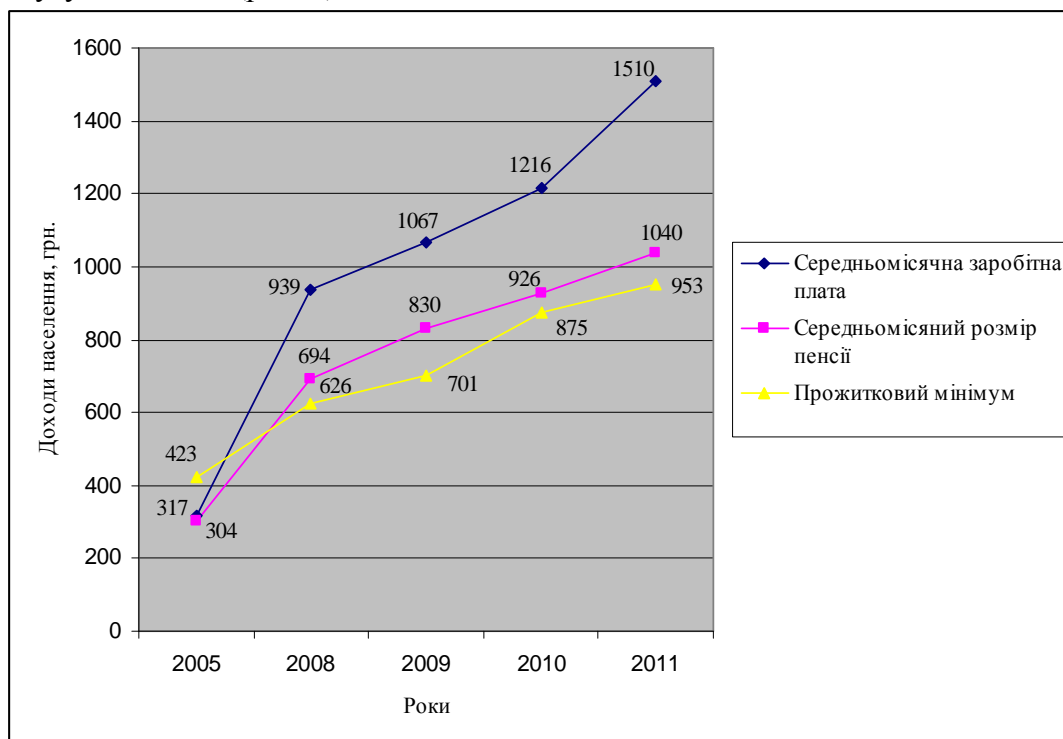

Рис. 3. Динаміка доходів населення Чернігівської області

Як видно з діаграми, середня заробітна плата населення регіону за період з 2008 по 2011 роки збільшилася на 60,8 % або на 571 грн. В 2011 році її розмір становив 1510 грн і перевищив прожитковий мінімум на 58,4 %. Середній розмір пенсії до 2011 року збільшився на 49,9 % або на 346 грн у порівнянні з 2008 роком. Розмір пенсії по регіону в 2011 році перевищив прожитковий мінімум на 87 грн або 9,1 %. Так, у 2011 році середній розмір пенсії становив 1040 грн, у той час, як прожитковий мінімум – 953 грн.

Доходи населення безпосередньо впливають на рівень споживання продуктів харчування (табл. 4).

Таблиця 4

Споживання основних продуктів харчування на одну особу в Чернігівському регіоні (в рік на 1 особу, кг)

Продукти харчування	Роки				Фізіологічні норми	2010 р. у % до 2005 р.
	2000	2005	2009	2010		
М'ясо та м'ясопродукти	38,0	37,4	43,2	46,0	31,5	123,0
Молоко та молочні продукти	280,4	280,5	251,4	251,7	210,7	89,7
Яйця, шт	221,0	255,0	265,0	286,0	166,0	112,2
Картопля	200,3	176,6	175,8	162,0	123,6	91,7
Овочі та баштанні культури	141,1	139,0	157,4	165,9	89,4	119,4
Хлібні продукти	142,8	125,7	114,1	124,5	155,0	99,0
Цукор	40,8	40,3	41,1	43,8	20,3	108,7
Олія	7,9	11,6	14,9	14,9	25,0	128,4

Досліджуючи динаміку споживання основних продуктів харчування населення регіону, слід відзначити зростання деяких основних категорій продуктів. Споживання м'яса та м'ясопродуктів у звітному році у порівнянні з 2005 роком збільшилося на

230 %, яйця – на 12,2 %, овочі та баштанові культури – на 19,4 %, а цукор – на 8,7 %. При скороченні на 10,3 % молока та молочних продуктів, на 8,3 % картоплі та на 1,0 % хлібних продуктів.

Зростання споживання м'яса й овочів пов'язаний із збільшенням їх виробництва в особистих господарствах населення.

Щодо мінімальної медичної норми споживання, лише показники хлібних продуктів і рослинної олії в 2010 році нижчі відповідно на 19,7 % та 40,4 %. Споживання ж м'яса перевищує допустимі показники на 46 %, молока – 19,5 %, яєць – 72,3 %, картоплі – 31,1 %, овочів – 85,6 % та цукру – більше ніж у 2 рази. Така ситуація пояснюється значною кількістю сільського населення (37,3 % населення області), які мають особисті селянські господарства та забезпечують себе продуктами харчування.

Висновки і пропозиції. Отже, сьогодні існує нагальна потреба прийняття в аграрному секторі невідкладних та ефективних заходів з метою припинення подальшого розвитку негативних тенденцій і забезпечення зростання масштабів виробництва більшості видів сільськогосподарської продукції, покращення якості продукції, поліпшення цінової кон'юнктури на споживчому ринку тощо. Держава повинна знижувати податкове навантаження, стимулювати експорт сільськогосподарської продукції, контролювати сировинні ринки. Як бачимо, нинішня ситуація в сільському господарстві регіону вимагає пошуку наукових шляхів виходу з економічної кризи. Обов'язковими умовами економічного зростання галузі є створення ефективних систем ціноутворення, податкової політики, кредитування, інвестування.

Розвиток АПК регіону буде здійснюватись завдяки створенню умов для залучення інвестицій, розвитку висококонкурентного тваринництва, покращенню родючості ґрунтів та оптимізації структури посівів, зростання врожайності, покращенню фінансового становища сільськогосподарських підприємств, що вплине на підвищення добробуту зайнятого сільського населення, а в кінцевому результаті розширить базу оподаткування та наповнення бюджетів.

Таким чином, Чернігівська область має значний ресурсний та трудовий потенціал для подальшого розвитку агропромислового комплексу. Значення агропромислового комплексу полягає не тільки в забезпеченні потреб людей у продуктах харчування, але і в істотному впливу на зайнятість населення та формуванні експортного потенціалу.

Список використаних джерел

1. Головне управління статистики в Чернігівській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://chernigivstat.gov.ua/>.
2. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
3. Копистенко О. В. Теоретичні основи конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції / О. В. Копистенко // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 61-63.
4. Статистичний щорічник „Чернігівщина–2011”. – Чернігів : Головне управління статистики у Чернігівській області, 2012. – 486 с.
5. Стратегія соціально-економічного розвитку Чернігівської області на період до 2015 року [Електронний ресурс] : затверджено рішенням восьмої сесії обласної ради п'ятого скликання 26 січня 2007 року / Чернігівська обласна рада. – Режим доступу : <http://www.chernihiv-oblrada.gov.ua>.